

A close-up portrait of Philipp Ther, a middle-aged man with short, light-colored hair, looking directly at the camera with a slight smile. The image is overlaid with a semi-transparent purple filter.

PHILIPP THER
JINÝ KONEC DĚJIN:
ESEJE O VELKÉ
TRANSFORMACI
PO ROCE 1989

KAROLINUM

POLITEIA

Jiný konec dějin

Eseje o velké transformaci po roce 1989

Philipp Ther

Z německého originálu *Das andere Ende der Geschichte: Über die Große Transformation* vydaného v nakladatelství Suhrkamp v roce 2019 přeložila včetně autorových aktualizací Zuzana Schwarzová za odborné spolupráce Oty Konráda.

Tato monografie vznikla v rámci systému podpory fakultních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Vydání monografie podpořil také Institut mezinárodních studií FSV UK.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2022

Edici Politeia řídí Milan Znoj a Matěj Spurný
Redakce Alena Jirsová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

Text © Philipp Ther, 2022
Translation © Zuzana Schwarzová, 2022
Cover photography © University of Vienna, 2022

ISBN 978-80-246-5402-7
ISBN 978-80-246-5424-9 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

- 7 PŘEDMLUVA
Velká transformace po roce 1989
- 28 KAPITOLA PRVNÍ
Od neoliberalismu k antiliberálnímu.
Stará a neustále nová aktuálnost Karla Polanyiho
- 60 KAPITOLA DRUHÁ
Vychýlení ze sociální a politické rovnováhy. USA po studené válce
- 88 KAPITOLA TŘETÍ
Cena za jednotu. Německá terapie šokem v mezinárodním srovnání
- 107 KAPITOLA ČTVRTÁ
La Crisi. Propad Itálie jako memento pro Evropu
- 139 KAPITOLA PÁTÁ
Západ, Turecko a Rusko. Dějiny odcizení
- 171 KAPITOLA ŠESTÁ
Polanyiho kyvadlo se vychyluje doprava
- 193 KAPITOLA SEDMÁ
Pandemie covidu-19 jako soutěž mezi systémy
- 228 ŠPATNÝ KONEC
Ruská válka proti Ukrajině
- 237 PODĚKOVÁNÍ

PŘEDMLUVA
VELKÁ TRANSFORMACE
PO ROCE 1989

V roce 1989 se zdálo, že Západ je jediným vítězem dějin. Triumfální dojem byl obzvlášť silný v USA. Žádný text to nevyjádřil tak dobře jako slavný esej Francise Fukuyamy o *Konci dějin*. V létě roku 1989, tedy ještě před pádem Berlínské zdi a dávno před rozpadem Sovětského svazu, v něm předpověděl trvalou hegemonii liberální demokracie a zcela volného tržního hospodářství.¹

Název této knihy se vztahuje k jiným koncům dějin. Ruským útokem na Ukrajinu je období transformace, jak se o něm uvažovalo od roku 1989, definitivně u konce. Nový pořádek po konci státního socialismu spočíval v tom, že se státy a společnosti, i ty, které vzešly ze Sovětského svazu po jeho rozpadu

¹ Srov. Francis Fukuyama: *The End of History?*, *The National Interest* 16 (Summer 1989), s. 3-18. V knize z roku 1992 s identickým názvem už byl Fukuyama o něco skeptičtější. Jeho názory by se tedy neměly redukovat pouze na tento článek. Proměna od optimistického ke skeptickému pohledu na svět byla ještě výraznější u Samuela Huntingtona, resp. v jeho dvou soudobých knihách *Třetí vlna: Demokratizace na konci 20. století* a *Střet civilizací*.

v roce 1991 a z bývalé Jugoslávie po čtyřleté válce, mohly svobodně rozvíjet v uznaných hranicích. Vyjádříme-li to tehdejším liberálním, ale současně neoliberálním myšlením, šlo o soutěž zdatnosti. Ruský diktátor Vladimir Putin chce tento princip nahradit právem silnějšího. Proto si Ukrajina zaslouží veškerou podporu Západu, Putinem zamýšlené multipolární uspořádání světa s jeho vlastní, euroasijskou mocenskou sférou by vedlo k maximálnímu světovému nepořádku.

Přesto by bylo nesprávné upírat veškeré zraky zdánlivě jednotného Západu jen a pouze na Rusko. Důležitý zlom přinesla už pandemie covidu-19 a oslabil politická dogmata období po roce 1989. Namísto „šťhlého státu“, který ustupuje z ekonomiky a stahuje se z mnoha dalších úkolů, náhle slavil návrat intervencionismus. Západní vlády i Česká republika posílaly své ekonomiky a společnosti na celé měsíce do „lockdownů“, aby zamezily šíření viru a masovému umírání, podpořily farmaceutické firmy miliardovými dotacemi na vývoj vakcín, které následně plošně rozdávaly v očkovacích kampaních. Přesto bude lidstvo muset s novým virem a jeho mutacemi trvale žít, do doby před rokem 2020 není cesty zpět.

Dvojnásobná rána způsobená největší válkou v Evropě od roku 1945 a pandemií covidu-19 dělá definitivní tečku za epochou, pro niž jsme my historici ještě nenašli jméno. Navrhují nazývat ji obdobím transformace, protože nemá smysl doplňovat pojem „postwar“, jímž Tony Judt označil dlouhý časový úsek mezi lety 1945 a 1989,² o další „post“. Podivný konstrukt by byla i „poststudená válka“, když se v Evropě i východní Asii mluví o nové studené válce.

Pojem transformace lze chápat dvojím způsobem. Po konci státního socialismu západní „tranzitologie“ v zásadě sledovala Fukuyamovy myšlenky, přestože jeho nazírání samozřejmě nesdíleli všichni sociální vědci. Ekonomové jako Jeffrey Sachs a David Lipton hovořili v roce 1990 s odkazem na Polsko, jež bylo možné považovat za průkopníka reform, o „dvojí tranzici“. Zastávali přitom názor, že demokratizace a budování tržní ekonomiky jdou ruku v ruce. Od počátku

2 Tony Judt: *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York: Penguin, 2005, v češtině *Poválečná Evropa: Dějiny od roku 1945*, přeložil Dalibor Výborný, Praha: Slovart, 2007.

bylo jasné, že oba procesy vůči sobě stojí v napjatém vztahu, což inspirovalo početné zajímavé výzkumné projekty a publikace. Nejdůležitějším paradigmatem ve výzkumu o změně politického systému přesto byla „konsolidace“ demokracie, nikoli její oslabení či odstraňování, které jsme zažívali během ztraceného desetiletí následujícího po globální finanční krizi z let 2008/2009. Na ekonomické reformy a privatizaci se v devadesátých letech nazíralo spíše kriticky, například David Stark zavedl obsáhlejší pojem transformace.³ Navzdory kritice jednotlivostí zůstalo při tom, že se po roce 1989 zkoumala primárně jako proces řízený shora.⁴

Na transformaci však lze nahlížet i z jiného úhlu pohledu, jako na sociální proces, a položit si otázku, co dělá s lidmi a naopak. Pro tuto perspektivu se nabízí opus magnum historického sociologa Karla Polanyiho, jemuž se tato kniha věnuje hned v první kapitole. Jen předešlu: *Velká transformace* je pro kritický pohled na transformaci, jak byla pojata po roce 1989, důležitá ze tří důvodů. Polanyi se zaměřuje na společenské zlomy, které dokážou (ale nemusejí) vyvolat ekonomické změny, na politické protireakce (což vyjadřuje jeho pojem „dvojitý pohyb“) a jeho pohled se upírá sice k Anglii, ale je nakonec globální. Může nám to pomoci opustit územní rybník střední a východní Evropy, do něž tranzitologie chytila samu sebe (výjimkami bylo jen srovnávání s Latinskou Amerikou, jemuž se věnuje první kapitola). „Oběti transformace“⁵ neexistovaly pouze v postkomunistické Evropě, kde se staly stereotypem, ale také na

3 Mezi jeho početnými publikacemi srov. David Stark: From System Identity to Organizational Diversity: Analyzing Social Change in Eastern Europe, *Contemporary Sociology* 21, č. 3 (květen 1992), s. 299–304.

4 Výjimku představovala sociální a kulturní antropologie. Srov. mimo jiné Michał Buchowski: *Rethinking Transformation. An Anthropological Perspective on Postsocialism*, Poznań: Humaniora 2001; Christopher Hann (ed.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*, London: Routledge 2002; Elizabeth Dunn: *Privatizing Poland. Baby Food, Bug Business, and the Remaking of Labor*, Ithaca: Cornell University Press 2004; David Kideckel: *Getting by in Postsocialist Romania. Labor, the Body, and Working-Class Culture*, Bloomington: University of Indiana Press 2008; a nová zajímavá kniha v polštině Aleksandra Leyk – Joanna Wawrzyniak: *Cięcia. Mówiona historia transformacji*, Warszawa: Krytyka Polityczna 2021.

5 Srov. Jan Křen: *Čtvrt století střední Evropy. Visegrádské země v globálním přiběhu let 1992–2017*, Praha: Karolinum 2019, s. 201.

Západě, v průmyslových oblastech Rust Belt neboli „rezavého pásu“, ve střední a severní Anglii a mnoha dalších regionech. Jen se jim tam tak neříkalo, většinou byly označovány za „oběti globalizace“. Oba procesy, postkomunistická transformace a globalizace, byly vzájemně úzce provázané a překlenuté společnou ideologií, neoliberalismem, jenž by Polanyi zřejmě nadále nazýval globálním „laissez faire kapitalismem“.

Již předem bych rád zdůraznil, že pojem neoliberalismus používám analyticky, nikoli polemicky. Zatímco ideovou rovinu v nedávné době výborně zpracoval Quinn Slobodian,⁶ výzkum sociálních dopadů shora zamýšlené ekonomické a sociální transformace ještě zdaleka natolik nepostoupil, a proto zde v jednotlivých kapitolách stojí v popředí. Dalším relevantním tématem jsou nezamýšlené důsledky reformy a základní otázka, zda hospodářská politika – což bylo jádro neoliberalismu – dosáhla svých cílů.

Důležitý je také delší časový horizont, který Polanyi obsáhl. Globální hegemonie neoliberalismu (viz kapitola 1) nevznikla přes noc nebo pádem Berlínské zdi. Vychází z osmdesátých let a vlády Ronalda Reagana a Margaret Thatcherové, důležitou roli hrály i země na periferii světové ekonomiky jako Chile. Globalizace, jež se měla stát základem ekonomického rozvoje postkomunistických zemí a průběhu a sociálních dopadů reformy, byla ještě o něco starší a od sedmdesátých let se zrychlovala.

Mezi Polanyim a konceptem transformace po roce 1989 ovšem najdeme také společné rysy. V obou interpretacích se jedná o hluboký, zrychlený přelom, který zachvacuje současně politický systém, ekonomiku i společnost.⁷ Tuto krátkou pracovní definici lze v zásadě použít i pro jiná období po hlubokých historických cézurách, například na dobu po francouzské revoluci a po rozpadu kontinentálních impérií v Evropě v roce 1918. Vždy, když skončil starý režim, otevřel se prostor pro hlubokou transformaci. Transformace však mohou vytvářet i protichůdné

6 Srov. Quinn Slobodian: *Globalists. The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*, Cambridge: Harvard University Press 2018.

7 Definice vychází z: Claus Offe: *Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa*, *Merkur* 4, č. 505 (1991), s. 279–292.

tendence, až ke kontrarevoluci, o niž od svého druhého volebního období usiluje bývalý agent KGB Vladimir Putin. Putinova válka na Ukrajině, předchozí intervence v blízkém zahraničí a represe uvnitř státu nejsou ničím jiným než opakem roku 1989.

Někteří revolucionáři roku 1989, z nich především Václav Havel, v následujících letech pozorovali zrychlování času. Fyzikálně to samozřejmě není možné, ale jde to subjektivně a jako nástroj politiky. Chceme-li zasadit období transformace do určitého rámce, pak covid-19 přinesl obrovské zpomalení. Mnozí vystresovaní kolegové na univerzitách pociťovali přerušování cestování zpočátku jako úlevu, ještě nemohli tušit, jak dlouho budou lockdowny a další omezení trvat. Časové období třiceti let samozřejmě neubíhalo lineárně, a proto v této knize opakovaně půjde o vnitřní zlomy, zejména o přechod k radikálnímu neoliberalismu kolem přelomu tisíciletí, jenž vyvolal i první populistickou protireakci, globální finanční krizi z let 2008/2009 a politický „annus horribilis“ 2016.

Centrální otázka této knihy zní, jak se to stalo, že Západ po vítězství ve studené válce přišel ve stále se zhušťujícím sledu krizí o svou vůdčí globální pozici a především o vnitřní mír. Nejde zde však o to, podtrhovat výrazem krize naléhavost či dramatickosti problému, jako tomu bylo u nejrůznějších finančních krizí od poloviny osmdesátých let (jak již bylo řečeno, musíme se někdy vztáhnout k době před rokem 1989 a obecně bychom neměli přeceňovat jednotlivé letopočty), u takzvané uprchlické krize z let 2015/2016 nebo u tolik diskutované krize liberální demokracie. O krizích se začíná diskutovat ve chvíli, kdy politický systém narazí na hranice svých možností rozvoje, kdy už politika může jen reagovat na změny, místo toho, aby je aktivně utvářela. Tento pohled na krize se vyznačuje bezmocí a je jen zřídka produktivní.

Heuristická hodnota krizí spočívá z pohledu historické vědy v tom, že odkrývají strukturální problémy a nedostatky, které se rozvíjely už delší dobu. Globální finanční krize odhalila systémové rozpory globalizovaného finančního kapitalismu. Tím se otevřela možnost kriticky zpochybnit do té doby hegemonní neoliberální řád.⁸ Překvapivá většina hlasující pro

8 To bylo jedním z hlavních témat mých soudobých dějin Evropy, které se

brexit a Donalda Trumpa jasně ukázala deficit (neo)liberální demokracie. Pandemii covidu-19 lze interpretovat jako krizi globalizace, a zejména s ní spojených závislých vztahů, kromě toho ještě dále vyostřila napětí mezi světovými mocnostmi, sociálními vrstvami a generacemi.

Sociální a ekonomické propady zmírnily dříve tak zatracovaný intervencionistický stát, ale důvěrou v liberální demokracii to opět otrásl. Tím pokračuje znepokojivý trend, který začal „velkou“ transformací v osmdesátých letech. Vznik a globální šíření stále nových virů navíc vrhá světlo na bezohledné vykořisťování přírody. O všech těchto problémech víme, ale krizemi vykrystalizovaly a vyvstaly jasněji než ve zdánlivě „dobrých časech“.

Z pozice notoricky skeptického Středoevropana by bylo možné okamžitě doplnit: kdy vůbec vládly dobré časy? Obecně se tato pověst spojuje s devadesátými léty, protože zejména v USA opět posílil hospodářský růst, zatímco inflace a nezaměstnanost a nakonec i státní zadlužení klesaly. První postkomunistické země, vedené v tomto případě Polskem, se od roku 1992 odrážely od hlubokého dna po pádu plánovaného hospodářství, v Číně začal bezprecedentní hospodářský rozmach, kromě toho pokročil boj s chudobou v Asii a v Latinské Americe.

Hlavní teze této knihy se ale staví proti tehdejší euforické náladě. Již během údajně „zlatých devadesátých“ (která ovšem ani v Německu ani v Itálii příliš lesku nepřinesla) bylo směřování hospodářské politiky nastaveno špatně. Každopádně to platí, pokud se podíváme na ekonomiku v širším kontextu a položíme si otázku, které sociální skupiny z růstu profitovaly, jak byl udržitelný a jakou si vybral ekologickou daň.

zabývaly neoliberálními reformami a vyšly roku 2014. V němčině pod názvem *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*, v češtině *Nový pořádek na starém kontinentě. Příběh neoliberální Evropy*, přeložila Zuzana Schwarzová, Praha: Libri 2016.

POLANYI VERSUS FUKUYAMA

Když jsem v roce 1989 coby mladý student a pozorný čtenář novin četl esej do té doby neznámého Francise Fukuyamy, nezaujaly mě ani tak jeho prognózy, jako polemika s „levičáky“. Fukuyama oslavoval vítězství konzervativců a postavil levicové intelektuály „v Cambridge, Massachusetts“ na roveň s posledními komunisty v Manague a Pchjongjangu.⁹ Podle neokonzervativního politologa zjevně skončil na smetišti dějin nejen komunismus, ale i západní sociální demokracie. Jeho esej představuje důležitý historický pramen, jelikož krátce nato získalo v USA pachuč nadávky nejen označení „levicový“, ale také pojem „liberální“.

Polanyiho jsem objevil později. Četl jsem ho v dobách svých studií někdy počátkem devadesátých let, dějiny industrializace Anglie během dlouhého 19. století mě ale blíže nezajímaly, což ovšem představuje hlavní část knihy. V roce 2016 se mi Polanyi dostal do rukou opět, tentokrát na cestě po USA s mou novou knihou, když jsem zase jednou zabrousil do legendárního antikvariátu a knihkupectví Strands v New Yorku. Na polici tam stál výtisk *Velké transformace*, jedno z mnoha vydání v kapesním formátu z šedesátých a sedmdesátých let (když na policích ve Strands najdete příliš mnoho nedotčených exemplářů jedné knihy, víte, že u čtenářů a kolegů neměla zrovna úspěch. Když naopak narazíte na ohmatanou, ba dokonce podtrhanou knihu, tušíte, že ji někdo podrobil zevrubnému studiu). Nebyl to zrovna převratný objev, protože v politologii, zejména pak ve výzkumné oblasti „modely kapitalismu“, Polanyi od počátku sklízí nadšené ohlasy. Četl jsem o něm v sociálněvědních knihách, ale mezi historiky není tento vědec původem z Rakouska-Uherska, zabývající se historickou sociologií, tolik rozšířen. *Velká transformace* představovala současně pokus o napsání globálních dějin dlouhého 19. století „avant la lettre“. Pojem „globální laissez faire kapitalismus“ je relevantní dodnes. Friedrich Hayek a další průkopníci neoliberalismu na Polanyiho přímo neodkazují, ale

9 Původní citát v *The End of History?*, s. 17.

demokratický socialismus, jenž prosazoval, byl jejich největším nepřitelem na domácí frontě studené války.

Intenzivní četba Polanyiho na cestě do Princetonu a Philadelphie ladila s průmyslovými rozvalinami lemujícími po obou stranách železniční trať Northeast Corridor. Kniha představuje britské zemědělství a venkovské obyvatelstvo jako oběti globální dělby práce v 19. století. Je to snad paralela s osudy amerického či severoanglického průmyslu osmdesátých let? Historické analogie jsou citlivá záležitost, jak jsem si o pár dní později povšiml na každoročním kongresu odborníků na východní Evropu. Čerstvě zvolený Donald Trump tam byl přirovnáván ke všem možným autoritářským vládcům a diktátorům dvacátých a třicátých let. Coby historikovi soudobých dějin mi vytanul na mysli spíše Silvio Berlusconi – k tomu více ve čtvrtém eseji. Itálie pod jeho vládou (Berlusconi byl nejdéle úřadujícím premiérem od roku 1945) nedobrovolně posloužila jako pokusný králík pravicově populistické a v mnohém ohledu neoliberalní hospodářské a sociální politiky. Polanyi se historickým analogiím vyhýbal z dobrého důvodu, jako sociologa ho zajímaly spíše konstrukce abstraktních modelů a výroky přesahující konkrétní dobu.

Díky četbě jeho knihy jsem především pochopil to, proč dokonce i v dobách rostoucího blahobytu může posilovat sociální napětí a vybítet se v odvetných politických reakcích. Ať už pojem neoliberalismu uznáváme či nikoli, není pochyb, že kapitalismus se po roce 1989 „osvobodil“ či „zbavil okovů“, jak to tehdy nazývali příznivci zcela volného trhu. Byl to naprostý opak „ukotveného“ či „vnořeného“ kapitalismu (embedded capitalism) požadovaného Polanyiem.¹⁰ Dalším Polanyiho termínem, který v této knize bude hrát zásadní roli, je „dvojí pohyb“,¹¹ kterým měl na mysli politickou protireakci, již dokáže kvůli svým sociálním dopadům vyvolat globální kapitalismus utržený ze řetězu.

Většinu pro brexit v Anglii a vítězství Donalda Trumpa roku 2016 zde interpretuji jako protest proti neoliberalismu

10 Karl Polanyi: *Velká transformace*, přeložil Jiří Svoboda, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 71, pozn. překl.

11 Tamtéž, s. 212, pozn. překl.

a liberální demokracii. Také neúspěch italského referenda o ústavní reformě koncem téhož roku vycházel v konečném důsledku z rostoucí nedůvěry v jakékoli reformy shora, tvořené u pracovních stolů v centrálních politických stran v hlavním městě. Byl tedy rok 2016 pro západní demokracie „annus horribilis“, který lze položit do kontrastu s údajným „annus mirabilis“ 1989?

Představa „annus horribilis“ má tu nevýhodu, že jako jeho současníci nemůžeme vědět, zda neoliberalismus dospěl či kdy dospěje ke svému konci. Nosné základní kameny této ideologie, kterými jsou důvěra ve fungující trhy, racionální účastníci trhu a deregulace, liberalizace a přímé zahraniční investice, poškodila a připravila o legitimitu už globální finanční krize. K politickému propadu došlo až o osm let později, kdy už se zdálo, že většina západních států globální finanční krizi překonala. Historik je tedy konfrontován s klasickým analytickým problémem, že hospodářské, politické, sociální a kulturní změny probíhají jen zřídka souběžně a v souladu. K oněm málo výjimkám v novodobé historii patří transformace postkomunistických států a společností, v nichž se po konci státního socialismu skutečně změnilo téměř vše naráz. Rok 2016 nebyl v tomto srovnání tak zhuštěný historický moment, a přesto přinesl hluboký politický zlom. Brexit ani volební vítězství Donalda Trumpa ale nelze vysvětlit pouze politickou historií. Proto mě nepřesvědčuje neustále omílaná teze, že trumpismus vychází ze stále hlubší polarizace a dysfunkčnosti politického systému USA.¹² Hlubší příčiny porážky liberální americké demokracie je třeba hledat mimo hlavní město a v sociálních a ekonomických změnách probíhajících od osmdesátých let, které v mnoha regionech vytvořily podobné podmínky jako v raném postkomunistickém světě.

I sem bych rád vetknul osobní zážitek, jenž ovšem nemá sloužit jako pouhá anekdota (k otázce, jak historikové mohou uplatňovat „osobní sociologii“, později). V roce 1999, na desáté výročí roku 1989, mě starší kolega z Německa poprvé

12 Tezi zastávají mimo jiné Steven Levitsky – Daniel Ziblatt: *How Democracies Die*, New York: Crown 2018, v češtině *Jak umírá demokracie*, přeložil Jaroslav Veis, Olomouc: Prostor 2018.

vzal na velký kongres americké Asociace slovanských, východoevropských a eurasijských studií (ASEEES, tehdy ještě AAASS), konající se v St. Louis v Missouri.¹³ Když jsme se s několika středoevropskými a ruskými kolegy loudali centrem, abychom si koupili oběd, narazili jsme na obrovské nákupní haly s prastarým linoleem na podlaze, v nichž stálo už jen pár do velké míry prázdných výkladů s jedním dvěma druhy salámu a sýra. Při pohledu na prázdné, vymírající obchody jsme si připadali jako doma v éře pozdního státního socialismu a vtípkovali jsme o polském nebo postsovětském městě v srdci Ameriky.

Jaké politické důsledky tento sociální a ekonomický propad přinesl? Právě o to jde v mém prvním eseji s provokativním názvem „Od neoliberalismu k antiliberalismu“. V dřívějších publikacích jsem používal termín „iliberální“, už jsem ho však zavrhl, protože patří k chimérám, které do světa vypustil Viktor Orbán. Iliberální demokracie je oxymoron, který zjevně prohlédl i sám maďarský premiér, protože později pojem opustil a začal tvrdit, že vyznává „křesťanskodemokratickou“ politiku.

Stejně jako u předchozích přelomů je i v případě annus horribilis nutné pojmut chronologii událostí více zešíroka. Už v roce 2015 zvítězila strana PiS (Právo a spravedlnost) v Polsku v prezidentských i parlamentních volbách. Soudobé dějiny Polska vykazují podobnosti s Maďarskem, kde globální finanční krize a prasknutí „postkomunistické bubliny“ vynesly roku 2010 k moci Viktora Orbána, který pak roku 2014 podruhé získal ústavní většinu v parlamentu. Tato kniha se nezaměřuje primárně na střední a východní Evropu (jako tomu bylo u její předchůdkyně, *Nového pořádku na starém kontinentě*), měli bychom ji ale pozorně studovat jako zde, v šestém eseji, abychom pochopili, jaké důsledky může přinést druhé vítězství pravicových populistů a nacionalistů.

O Orbánově vítězství bylo po globální finanční krizi předem rozhodnuto, protože předcházející vláda postkomunistických sociálních demokratů zabředla do korupčních skandálů a neměla recept na hrozící pád národní měny a ekonomiky.

13 Milý Stefane Troebste, při této příležitosti ještě jednou děkuji.

Podobně hlubokým předělem bylo jeho znovuzvolení v roce 2014, kdy Orbán i přes ztrátu hlasů dosáhl na dvoutřetinovou většinu mandátů a ukotvil svou moc na dobu neurčitou. Maďarsko je sice jen malá země s necelými deseti miliony obyvatel, která přispívá k celkovému HDP Evropské unie asi jedním procentem, ale stojí na vrcholu proměny z demokracie, považované kdysi za konsolidovanou, v autoritářský režim. O režimu musíme mluvit proto, jelikož dělba moci existuje už jen na papíře a svoboda médií je silně omezená (do tohoto stádia naštěstí USA pod Trumpovou vládou nedospěly, v Polsku prozatím zbývají kritická média, ale není jisté, jak dlouho to tak zůstane). EU čelí zásadní otázce, zda může obstát jako smíšený systém, v němž se vedle liberálních demokracií vyskytují i antiliberální režimy.

Přestože politické kyvadlo se ve střední a východní Evropě a anglosaských domovských zemích demokracie vychýlilo v letech 2015/2016 silně doprava a nikoli doleva, jak doufal a očekával Polanyi, po přečtení jeho publikací lze lépe pochopit, proč k této rebelii proti neoliberálnímu ekonomickému řádu a liberální demokracii došlo. U brexitu hrál, jak známo, zásadní roli odpor k masové pracovní migraci z EU. V tomto případě nám Polanyiho kniha příliš nepomůže, podílem migrace na globálním laissez faire kapitalismu se takřka nezabývá, přestože ve svém životě sám musel emigrovat hned dvakrát.

Také při analýze nacionalismu a rasismu Polanyi naráží na své hranice. Tyto kritické poznámky v úvodu knihy mají především objasnit, že zde nestavím další katedrálu jednomu velkému politickému mysliteli, jak se někdy děje v politologických knihách a publikacích o historii myšlení, když se autoři příliš identifikují se svými studijními objekty (příkladem poslouží chrámy vztyčené v posledních desetiletích Hannah Arendtové, Michelu Foucaultovi či Walteru Benjaminovi). V Polanyiho případě nepotřebujeme ikonografii, samotnému by mu ostatně vzhledem k jeho skromné povaze byla cizí.

V historickém výzkumu o neoliberalismu, k němuž má tato kniha přispět, obecně stojí v popředí dějiny myšlení, potažmo ideologie spíše než praxe a konkrétní hospodářská politika. Ve výzkumu sociálních dopadů zejí ještě větší mezery, přičemž bychom se ovšem měli vyvarovat ztvárnování

neoliberalismu jako strašáka. Projevy neoliberálního řízení a „vysokou politiku“ nelze vinit z veškerých negativních sociálních efektů posledních třiceti let, každá ideologie má omezený společenský dosah. Jako i jindy v historiografii jsou multikauzální vysvětlení přesvědčivější než monokauzální, někdy hraje rozhodující roli souběh nejrůznějších linií vývoje.

Na příkladě Itálie ve čtvrtém eseji ukazují, že lze v zásadě rozlišovat mezi „neoliberalismem z přesvědčení“ a „situačním neoliberalismem“, kde se různé principy a opatření realizují primárně proto, že v určitém kontextu nebo pod tlakem okolností působí jako nejlogičtější alternativa. Dobrý příklad představuje privatizace státních podniků, která může proběhnout z ideologického přesvědčení, aby se omezila role státu v ekonomice, nebo jen proto, aby se krátkodobě zaplnila pokladna a ucpaly díry ve státním rozpočtu.

Rozdíly se projevují zejména tehdy, pokud mezi sebou porovnáme hospodářskou politiku různých států. Systematické srovnávání vycházející z přesných dat a konfrontující historické aktéry by však zabralo mnohem víc místa, než může tato útlá knížka poskytnout. Proto můžu, vědom si neúplnosti, porovnávat jen jednotlivé body. Například zde chybí příspěvek o Anglii, přestože ta od osmdesátých let hraje roli průkopníka liberalizace, deregulace, privatizace, vytlačování státu z ekonomiky a také globálního finančního kapitalismu. Těchto pět oblastí tvořilo jádro neoliberální politiky a zde slouží definici neoliberalismu. Přesto se v knize několikrát setkáme s Velkou Británií Margaret Thatcherové a Pinochetovým Chile, s ním proto, že v osmdesátých letech zaujímal podobně důležitou roli pionýra neoliberálních reforem jako Polsko v následujícím desetiletí. Další země, jimž se kniha blíže věnuje, jsou USA, Německo, Itálie, Rusko a v této souvislosti i Turecko. Výběr vychází z premisy, že sociální historik by měl psát vědecky podložené texty jen o zemích, jejichž kulturu zná a jazyk ovládá či ho alespoň dokáže číst.¹⁴ S přístupem „English only“ nebo Google překladačem nelze porozumět světu a také globální dějiny lze psát jen se značným omezením.

14 V Chile jsem však nikdy nebyl, proto se zde musím spokojit se sekundární literaturou a prameny z archivu Světové banky.

Polanyi měl obzvlášť dobré předpoklady ke globálnímu uvažování, protože byl polyglot. Vycházelo to z jeho původu asimilovaného židovského příslušníka střední vrstvy v habsburských Uhrách a ze života emigranta, který si musel budovat novou existenci v různých zemích. Na rozdíl od něj si Fukuyama žil v pohodlí, vyrůstal v dobrých létech amerického kapitalismu, což možná také vysvětluje, proč považoval volné tržní hospodářství za absolutně nadřazený model a věřil, že je spjato s liberální demokracií. O tři desetiletí později víme, že kapitalismus může dobře fungovat i bez demokracie nebo jen s demokratickou fasádou. Samozřejmě nejde o nový poznatek. Zajímavější je otázka, proč po roce 1989 zavládlo toto očekávání, které Fukuyama tak výmluvně vystihl.

Neskrývaný pocit nadřazenosti po triumfu ve studené válce se projevil ve vztazích se státy a společnostmi, jež se dlouho orientovaly na Západ. To je téma pátého eseje, jenž reflektuje, proč se Rusko a Turecko od počátku 21. století tak prudce odvrátily od EU a USA. Důvody jsou primárně vnitropolitické, neměli bychom je však redukovat na „bad guys“ Putina a Erdoğana. Paralely v reakcích obou zemí a stále se prohlubující krize vztahů Ruska a Turecka s EU, a obzvlášť s Německem, by měly být dostatečným důvodem zamést si před vlastními prahem a ptát se, co se zvrtilo na straně Západu. Tato sebekritika a krátká diskuse o východním rozšiřování NATO samozřejmě nemají za cíl jakýmkoli způsobem relativizovat ruský útok na Ukrajinu. Tento konec dějin, který by Putin nejraději přepsal s opět vybudovaným ruským impériem, nelze ničím ospravedlnit.

ESENCE A SPOLEČENSKÉ DOPADY NEOLIBERALISMU

Neoliberální řád měl z pohledu sociálních dějin hlavně dva negativní důsledky. První byl zčásti neúmyslný. Lze jej shrnout jednoduchou větou, že prosperovali bohatí jedinci, vrstvy, velkoměsta a země. Chudší regiony, obce a zranitelné sociální skupiny, zejména v rozvinutých průmyslových státech, naopak stále více zaostávaly. Tento vývoj bývá často popisován jako rostoucí sociální propast, kterou již mnoho let zkoumá

v mezinárodním srovnání Branko Milanović.¹⁵ Přinejmenším stejně silná je však i regionální divergence, a má především politické dopady. Individuální možnosti rozvoje stále ještě silně závisejí na tom, kde člověk vyrůstá a žije, zda v hospodářsky dynamické oblasti, nebo na stagnujícím maloměstě, v nejhrošším případě ve venkovském či deindustrializovaném regionu. I v konjunktuře prodchnutých metropolitních oblastech závisejí životní šance na tom, zda člověk bydlí v dobré či špatné čtvrti. Tyto regionální rozdíly, jak známo, existují i v České republice, přičemž jsou mnohem menší než v jiných postkomunistických zemích. Je zvláštní, že tyto sociální a geografické faktory nehrají v debatách o diverzitě prakticky žádnou roli.

Druhý klíčový problém neoliberálního řádu tkví ve způsobu, jak se obyvatelstvo mobilizovalo pro pracovní trh. U všech skupin ocejchovaných jako profitéři sociálního státu, ale i u nižší střední třídy, se tak dělo cestou pohrůžek a až příliš často i zkušeností s chudobou a sociálním propadem. V závislosti na zemi a daném lokálním kontextu měl sociální propad různé dimenze a důsledky, vedl k relativní či absolutní chudobě. Sociální reformy, jež současně ukazovaly nenahraditelnost státního řízení v neoliberalismu, navíc na globálním Jihu a v postkomunistické Evropě produkovaly existenční nouzi. Platí to i pro USA, kde měl přechod sociální péče na potravinové lístky v polovině devadesátých let fatální důsledky pro budoucí šance a zdraví chudých Afroameričanů i bělochů. V deindustrializovaných regionech oblasti rezavého pásu a v mnoha velkoměstech dosahuje chudoba východoevropských rozměrů, což lze vyčíst mimo jiné ze statistik střední délky života. V Anglii zůstal sociální stát neporušenější, protože ani Železná lady si netroufla zrušit systém zdravotnictví National Health Service. Ztráta perspektivy v někdejších průmyslových oblastech střední a severní Anglie je však stejně rozsáhlá jako v menších a středních státech rezavého pásu.

Jak před více než padesáti lety konstatoval britský sociální historik E. P. Thompson, materiální podmínky k životu

15 Srov. Branko Milanovic: *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*, Cambridge: Harvard University Press 2016.

jedné sociální skupiny se nepřenáší nutně automaticky do celkového povědomí či politické agendy. Neoliberální rétorika kázající, že hospodářské a sociální reformy „nemají jinou alternativu“, vedla nejprve k politické demobilizaci, která se nachází v paradoxním vztahu ke zmíněné utilitaristické mobilizaci pro pracovní trh. Demobilizaci lze pozorovat na klesající volební účasti ve všech demokraciích, v nichž se obzvlášť doširoka rozevřely sociální nůžky mezi chudými a bohatými – a toto téma je ještě citlivější vlivem covidu-19.

Politické vakuum vyplnili v uplynulých dekádách především pravicoví populisté a nacionalisté. Přiznávám, že to není nová teze. Adam Tooze roli globální finanční krize na brexit a zvolení Donalda Trumpa zdůrazňoval už ve své novátorské knize.¹⁶ Rostoucí sociální a regionální nerovnost však otrávil politiku i v západní, a tím spíš v postkomunistické Evropě. Burzy zvládly finanční krizi překvapivě rychle, alespoň ve srovnání se světovou hospodářskou krizí ve třicátých letech. Ovšem mnoho lidí zadlužených hypotékou, mezi nimi devět milionů Američanů, přišlo o bydlení i majetek. V EU pak od roku 2011 následovala krize eurozóny, ničivá pro jižní státy.

Avšak ztráta sociálně politické legitimacy liberální demokracie začala již dříve. Od poloviny devadesátých let, v USA a Velké Británii ještě dříve, měnila transformace pracovního trhu a s ní spojené sociální reformy každodenní životy a perspektivu nejen pro spodní, ale i střední třídu. Tím spíš je vhodné chápat transformaci jako zkušenost, jež měnila postkomunistickou Evropu.

PiS, Trumpovi republikáni a dnes již bezvýznamná strana UKIP získali největší podporu v izolovaných a zchudlých regionech, jež můžeme v narážce na triumfalistický název knihy Nialla Fergusona označit za „zbytek Západu“.¹⁷ Není tedy

16 Adam Tooze: *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*, Penguin Books 2019, s. 419–461.

17 Přesný název zní Niall Ferguson: *Civilization: The Six Ways the West Beat the Rest*, London: Allen Lane 2011, v češtině *Civilizace: Západ a zbytek světa*, přeložil Eduard Geissler, Praha: Argo, Dokořán 2011. I autora pod dojmem globální finanční krize zjevně nahlodaly pochybnosti o západní nadřazenosti, které vyjádřil v závěrečné kapitole (srov. s. 295–325).

náhoda ani pouhý důsledek globální finanční krize, že v Polsku, Velké Británii a USA došlo v letech 2015/2016 k takovému politickému posunu doprava.

Samozřejmě lze uvést i další příčiny a souvislosti, jež překračují limity této knihy, v prvé řadě volební systém. Většinový volební systém posiloval politickou polarizaci, a tím vzestup pravicových populistů. Jak tomu v dějinách bývá, hrála roli také náhoda. Proti přesvědčivějšímu protikandidátovi by Donald Trump v roce 2016 nejspíš nevyhrál, k brexitu došlo také kvůli trestuhodnému podcenění odpůrců EU a nízké volební účasti. PiS v Polsku získal v roce 2015 absolutní většinu v Sejmu jen proto, že většina stran nepřekročila procentuální hranici nutnou pro vstup do parlamentu, především roztržitěná levice.

Kontrafaktické scénáře nás ale v historiografii většinou nikam neposunou, protože nemůžeme ignorovat reálné plynutí dějin. Faktem zůstává, že politické polarizaci předcházela sociální rozštěpenost. Platí to zejména pro USA, které se od dob Ronalda Reagana ve funkci prezidenta v běžných indikátorech příjmové a majetkové nerovnosti stále více přibližují Latinské Americe. Za prezidenta Clintona tento vývoj ještě posílil, také kvůli jeho sociálním reformám a odporu k „big governmentu“.

Pokud jde o data a statistiky v této knize, rád bych předsal, že je využívám spíše, protože se k esejistickému formátu příliš nehodí a v sociálních dějinách bychom se neměli spoléhat pouze na kvantitativní pohled. Texty samozřejmě přesto vycházejí ze statistik a tvrdých dat o transformaci, jež jsem sesbíral za více než deset let. Týká se to především kapitoly o transformaci Německa, kde jsem shromáždil regionální HDP „pěti nových“, tj. někdejších východoněmeckých spolkových zemí, abych následně porovnal bývalou NDR se sousední Českou republikou. Ani v soudobé italské historii se neobejdeme bez detailnějších znalostí státního zadlužení, a tím bez velkých čísel. Pro pochopení úpadku Itálie od poloviny devadesátých let se navíc nedostaneme daleko bez indikátorů, jakými jsou nezaměstnanost mladých a výdělky při vstupu na pracovní trh.

USA a Velká Británie tehdy pohlížely na čerstvě sjednocené Německo téměř soucitně. Spolková republika platila

za „nemocného muže Evropy“,¹⁸ v hospodářském růstu obzavovala mezi státy EU od roku 1995 až do přelomu tisíciletí a poté opět v letech 2002 až 2005 jedno ze tří posledních míst. V tomto eseji se vydávám po stopách důvodů této „krize sjednocení“, kterou jsem zažil z bezprostřední blízkosti, protože jsem v oněch letech navštívil kvůli své dizertaci mnoho provinčních měst v bývalé NDR. Koncem devadesátých let se zdálo, že celé Německo je lapeno do začarovaného kruhu rostoucí nezaměstnanosti, státních dluhů, daní a slabého hospodářského růstu.

Termín „krize sjednocení“ skrývá hlubší význam, protože neodkazuje na NDR, již se v devadesátých letech instinktivně podsouvala vina za všechny možné problémy, nýbrž na chyby a nezamýšlené vedlejší důsledky sjednocení u obou německých států. Ve standardní literatuře o postkomunistické transformaci se v souvislosti s šokovou terapií mluví většinou o Polsku a jedním dechem se dodává, že se stala základem pozdějšího blahobytu.¹⁹ V komparativní analýze ukazují, že šokové terapii se v mnoha ohledech podrobila i bývalá NDR. Jen stěží ji však lze prezentovat jako úspěšný model. I v polském případě se jedná o jednostrannou a monokauzální tezi. Nejdůležitějším předpokladem hospodářského rozmachu od roku 1992 byla vysoká úroveň kvalifikace zaměstnanců při nízkých mzdových nákladech.

Dobrá úroveň vzdělání samozřejmě nevznikla až po roce 1989, nýbrž již dříve. Pro mnohé znamenal přístup ke vzdělání a kvalifikovaným pracovním místům individuální vzestup v dobách socialismu. Tento rostoucí lidský kapitál (jenž není jednostranně neoliberalním pojmem, nýbrž při bližším prozkoumání potřebuje silný stát, který dlouhodobě investuje zdroje do svých občanů) nelze připsat žádné reformní politice, ať už je zaměřená jakkoli. Samozřejmě i během postkomunistické transformace záleželo na tom, zda a jak nové vlády investovaly do vzdělávacího systému. Celkově lze říct, že univerzity profitovaly, zato školy a učňovské obory nikoli.

18 Odkazy a citace se nacházejí ve třetím eseji.

19 Srov. Andrei Shleifer – Daniel Treisman: Normal countries. Normal Countries. The East 25 Years after Communism, *Foreign Affairs* 93 (2014), <http://www.foreignaffairs.com>.

Když coby historik píšu a mluvím o minulých chybách, často slyším otázku, zda existovaly alternativy. Běh dějin tomu implicitně odporuje, proto historikové všech směrů, nejen marxisté, tíhnou k názoru, že se stalo, co se stát muselo. Je těžké psát v rozporu s fakty, pro období po roce 1989 to platí obzvlášť, vždyť reformy byly často prezentovány jako jediné možné, „bez alternativy“. V mnoha přelomových bodech nedávných soudobých dějin přesto existovala možnost změnit kurz hospodářské politiky a o alternativách debatovat. Neměli bychom na ně zapomínat, jinak zpětně potvrzujeme paradigma jediných možných řešení.

Proslulá věta Margaret Thatcherové „there is no alternative“, jež se stala mantrou v postkomunistických zemích (a zejména v České republice) i na Západě, prokázala v průběhu let svou toxicitu. Patří také k příčinám tolik diskutované „krize demokracie“. Pokud ji chceme zkoumat, neměli bychom ovšem začínat v annus horribilis 2016 nebo v době globální finanční krize, ale dříve (což například Colin Crouch v dodnes hojně čtené knize o postdemokracii učinil už roku 2000 a Cas Mudde také publikoval důležité teze před rokem 2008). Slogan Margaret Thatcherové přejímali od poloviny devadesátých let sociálnědemokratičtí politici – s patřičnými důsledky u volebních úřadů a v podobě všeobecné ztráty legitimacy. Vývoj umírněné levice se táhne jako červená nit všemi esey této knihy. Pro otázku, zda a jak se dostali k moci pravicoví populisté, však bylo rozhodující také to, jak se k nim stavěla pravice, konzervativci.

Má kniha samozřejmě není první, která se zabývá krizí levice a liberální demokracie a vzestupem pravicových populistů. Americká a evropská knihkupectví od roku 2016 přetékají tituly na toto téma, což platí i pro odborné časopisy, noviny pro širokou veřejnost a sociální média. Vysoký počet publikací je možná dokonce druhem akademického populismu. Mohu se připojit k jejich normativnímu vymezení, nevěřím ale, že ukazování prstem na pravicové populisty nás politicky někam posune.

Pojmem pravicový populismus politologie často označuje určitý *druh* politiky. V esejích o USA a Itálii se mu budu věnovat blíže. Historika, jenž se dříve intenzivně zabýval moderním nacionalismem, však o to víc bije do očí ideologický *obsah*,